УДК 398.8

Г. Хөсәенова,
И. Шарапова

БАШКОРТ ЧИЧӘНЛЕК СӘНГАТЕ ҺӘМ БОРЫНГЫ КОБАЙЫРЛАР

В башкирском фольклоре, сохранившем богатое эпическое наследие, естественно, имело место сказительское искусство. Ряд башкирских исследователей в своих статьях рассматривали вопросы названного уникального явления, характерного культуре многих народов. Цель исследования: на основе существующей литературы попытаться дать представление о башкирском сказительстве и древнем эпосе народа. Задачи: дать краткую информацию о личности сэсэна, об известных творцах и исполнителях башкирского эпоса, об их исполнительском своеобразии, школе сказительства, а также о мифологическом эпосе башкир. Материалом исследования послужили имеющиеся в башкирской фольклористике труды предшественников, обращавшихся к теме башкирского эпоса и сказительского искусства. При написании статьи были использованы сравнительно-исторический, аналитический методы. Результаты исследования показали, что на основе имеющегося материала вырисовывается достаточно хорошее представление о башкирском древнем эпосе и сказительстве.

Ключевые слова: сказительство, сэсэны, башкирский, эпическое наследие, исполнительство, творцы, хранители.

There was a storytelling art in the Bashkir folklore which has preserved a rich epic heritage. A number of Bashkir researchers in their articles considered the issues of this unique phenomenon, characteristic of the culture of many peoples. Purpose of the study: to try to give an idea of the Bashkir storytelling and the ancient epic of the people based on the existing literature. Tasks: to give brief information about the personality of the sesen, about the famous creators and performers of the Bashkir epic, about their performing originality, the school of storytelling, as well as about the mythological epic of the Bashkirs. The material of the study was the works of other scholars available in Bashkir folklore who wrote about the Bashkir epic and storytelling art. When writing the article comparative-historical, analytical methods were used. The results of the study showed that on the basis of the available material a fairly good concept of the Bashkir ancient epic and storytelling emerges.

Keywords: storytelling, sesens, Bashkir, epic heritage, performance, creators, keepers.

Башкорт халык иҗатының алтын фондын тәшкил иткән героик поэмаларның, кобайырларның үсеше иң элек чичәнлек сәнгате белән бәйләнгән. Чичән халыкның иҗтимагый тормышында актив катнашкан, илгә яу килгәндә, халыкны дошманга каршы дәррәү күтәрә алган, ил эчендә килеп туган бәхәсле мәсьәләләрне хәл иткән билгеле шәхес булган. Тел осталарының халык арасында абруе югарылары гына чичән исеменә лаек булган. Борын үткәрелгән җыеннарның, мәҗлесләрнең түрендә дә халык мәнфәгатьләрен яклаган, гаделсезлеккә каршы көрәшкән чичәннәр утырган.

Чичәннәрнең халык күзаллавындагы сыйфатлары һәм бурычлары түбәндәге кобайыр юлларында ачык әйтелгән:

Яманлыкты якламаç,
Дошман хәтерен һакламаç,
Якшыны һөйәр, каныкмаç,
Илдең зарын һөйләр ул,
Яуға сакырып өндәр ул.

Башкорт эпос белгече Мөхтәр Сәгыйтов билгеләвенчә, язма комарткыларда чичәннәр турында мәгълүматлар аз сакланган, әмма халык хәтере эпоста, легендаларда, риваятьләрдә Сабрау, Ерәнсә, Кобагош, Карас, Байык кебек байтак легендар чичәннәрнең исемен саклаган [Сәғитов, б. 32–33]. Язма комарткыларда чичәнлек сәнгатенә ирләр генә түгел, хатын-кызлар да ия булуы турында мәгълүматлар булган. М. Буранголов язуынча, XVI гасыр урталарында бөрьян ыруында Гилмияза исемле данлыклы чичән яшәгән. Ул аеруча кобайыр әйтүе, оста җырчы булуы белән тирә-якка танылган. Аның хакында төрле легендалар сөйләгәннәр, җырлар җырлаганнар. Гилмияза үзенең тел осталыгы, гаделлеге белән хәтта ике ыру – бөрьян белән үсәргән – арасында җир өчен барган озакка сузылган сугышны туктаткан, җир бәхәсен хәл итә алган [Буранғолов, б. 134–135].

XVIII гасырда чыгышы белән хәзерге Әбҗәлил районыннан булган, байтак чичәннәр иҗатына йогынты ясаган оста чичән Ишмөхәмәт Мырзакаевның, аның укучысы, репертуарын үзләштерүче, «Урал батыр» эпосын башкаручы Габит Аргынбаев чичәннең исемнәре тарихта сакланган, шулай ук Хәмит Әлмөхәмәтов (Баймак районы), Сәбирйән Мөхәмәтколов, Хәйрулла Ишмурзиннарның (Бөрьян районы) бер үк вакытта чичән дә, курайчы ла булуы билгеле. Башкорт чичәннәре гадәттә хезмәтчән халык вәкиле, аның мәнфәгатьләрен яклаучы буларак чыгыш ясаганнар. Әмма араларында феодаль аристократиягә хезмәт итүче чичәннәр дә булган, халык аларны үз итмәгән. Мәсәлән, «Акморза чичән белән Кобагош чичәндең әйтеше»ндә бигә хезмәт иткән Акморза чичән тәнкыйтьләнә. Андый чичәннәрнең иҗаты үзләре исән чакта ук онытылуга дучар булган. Халык мәнфәгатен яклаган чичәннәрнең иҗаты да, исеме дә халык күңелендә сакланган һәм байтагы безнең көннәргә килеп җиткән. Чичәннәр җыеннарда, туйларда, сүз ярышлары – әйтешләрдә чыгыш ясаганнар, осталыкларын күрсәткәннәр.

Чичәннәр репертуары буыннан-буынга, чичәннән чичәнгә тапшырыла килгән. Чичәннәр бер-берсеннән иҗади осталыкка өйрәнгәннәр, эпик әсәрләрне отып алганнар һәм, күңелләрендә йөртеп, үзләренә хас поэтик бизәкләр белән баетып сөйли торган булганнар. «Урал батыр» эпосын, мәсәлән, М. Буранголов Гәбит чичән белән Хәмит чичәннең сөйләве буенча кәгазьгә теркәгән һәм шуның аркасында ул безгә язма хәлендә килеп җиткән.

1917 елгы революциядән соң да чичәнлек сәнгате үсешен дәвам иткән, тик ул яңа форма һәм эчтәлек алган. 1944 елда Башкорт АССР

Югары Советы Президиумы указы белән «Башкорт халык чичәне» дигән мактаулы исем булдырыла һәм аңа Мөхәмәтша Буранголов, Фәррәх Дәүләтшин, Сәйет Исмәгыйлев лаек була.

XX гасырда хатын-кызлар арасыннан Бәдернисә Әфләтүнова (Курган өлкәсе), Рәхилә Теләкәева, Хәтирә Селәүсинова (Ырымбур өлкәсе), Өммехәят Колдәүләтова (Бөрьян районы), Хәзисә Күсәбаева (Мияс каласы) һ.б. – эпик әсәрләрне оста башкарулары белән танылган чичәннәр.

Хәзерге заманда кобайыр жанрына шулай ук шагыйрьләр Рәми Гарипов, Кадим Аралбай, Мәүлит Ямалетдин һ.б. мөрәҗәгать иткән.

Югарыда әйтелгәннәрдән күренүенчә, чичәннең функцияләре вакыт үтү белән тарая бара. Борынгы заманнарда ул ата-бабалардан буыннан-буынга тапшырыла килгән халык иҗаты әсәрләрен, беренче чиратта, эпик комарткыларны, саклаучы һәм сөйләүче, халыкның тормышындагы мөһим вакыйгаларны чагылдырган кобайырлар иҗат итүче, шул ук вакытта дошманга каршы көрәшкә өндәүче дә, тарихны бәян итүче дә булса, тора-бара – кобайыр үлчәмендә көнүзәк проблемаларны чагылдырган шигъри формадагы әсәрләр иҗат итүче, халык иҗаты әсәрләрен оста башкаручы, хәзер исә ул поэтик формадагы әсәрләр язган иҗатчы һәм язма эпик комарткыны яттан сөйләүче буларак күз алдына баса.

Эпос – халык иҗатының борынгы формаларының берсе. Ул кешеләрнең табигатькә, тормышка карашларын, аларның үзара мөнәсәбәтләрен, илдә булган мөһим тарихи вакыйгаларны чагылдыра. Башкортларда эпос борынгы ыру корылышы таркала башлаган дәвердә үк барлыкка килгән һәм ул «милли сүз сәнгатенең чишмә башын тәшкил иткән» [Рәҗәпов, б. 5]. Тора-бара ул халыкның тарихын, рухи дөньясын поэтик формада сынландырган, кешелек дөньясы өчен әһәмиятле темаларны күтәргән һәм аларны героик планда сурәтләгән эпик жанр буларак үскән. Халыкның мифологиясенә нигезләнгән борынгы эпоска мифологизм белән фантастика хас булса, соңгырак дәвердә туган эпик комарткыларда реалистик сурәтләү элементлары өстенлек ала башлай.

Күренекле галим, беренче башкорт эпос белгече Кирәй Мәргән башкорт халык эпосының күптөрле һәм күп сюжетлы булуы белән башка халыкларныкыннан аерылып торуын («Джангар», «Калевала», нардлар – бер генә сюжетка корылган, бер генә эре вакыйга тирәсендә оешкан эпик әсәрләр) билгели һәм моны халык иҗаты үсешендә үтелгән тарихи шартлар белән аңлата [Кирәй Мәргән, б. 6].

Башкорт фольклористикасында эпик комарткының зур һәм кечкенә күләмле булуы, тезмә һәм чәчмә формаларның аралашып килүе тикшеренүчеләр арасында төрле караш тудырган, хәтта жанр атамасы да төрле-төрле булган һәм галимнәрнең моңа үз карашы, нигезләве бар. Әйтик, күренекле мәгърифәтче Мөхәмәтсәлим Өметбаевның 1876 елда язган «Башкортлар» дигән хезмәте буенча, башкортларның борынгы җыры үләң дип атала. Үләң – ул хикәят (сказание), ягъни

эпос. Үләң җырларында батырларның каһарманлыгы һәм ханнарның улларына үгет-нәсыйхәтләре җырланган. Бөтен башкорт батырлары үләңнәрдә җырлана: мәсәлән, Морадым, Заятүләк, Сура батыр һ.б. Ләкин... башкортлар төрле халыклар белән аралашкан вакыттан алып үләң җырлары дүртәр юллы лирик рифмаларга әверелде. Аларда мәхәббәт, кунакларга мактау һәм рәхмәт җырлана. Үләң яки башкорт эпосы чоры исә, башка европалыларныкы кебек үк, батырлар дәвере белән тәмамлана [Өмөтбаев, б. 189–192]. Казакъ фольклорында «шигырь», «халык шигыре» мәгънәсендә йөргән бу термин башкорт фольклор гыйлемендә «эпос» жанрының атамасы буларак ныгый алмаган. Башкортлар арасында эпос мәгънәсендә киң таралганы һәм кулланылганы «кобайыр» булган. «Кобайыр» ике сүздән тора: «коба» һәм «йыр». Башкорт телендә ул мактау, данлау җыры дигәнне аңлата. «Коба» сүзе күп кенә төрки халыклар телендә яхшы, әйбәт, мактауга лаеклы, мактау гына түгел, хайван, кош-корт төсе мәгънәсендә дә кулланылган. Шуңа күрә аның «изге җыр» мәгънәсен йөртүе дә ихтимал [Сәғитов, б. 16].

«Кобайыр» терминын бигрәк тә М. Буранголов, М. Сәгыйтов, С. Галин, Г. Хөсәенов, Б. Байымов хуплаганнар һәм хезмәтләрендә аны борынгы эпик комарткыларыбызга карата кулланганнар. Зур күләмле, халык тарихында булган мөһим вакыйгаларны чагылдырган, шигырь белән проза аралашып килгән «Урал батыр», «Акбузат» һ.б. эпик әсәрләрне Кирәй Мәргән исә иртәк дип атый, С. Галин, үз чиратында, тәүгеләрен кобайыр, ә тормыш-көнкүреш вакыйгаларын чагылдыруга зур урын биргән «Заятүләк белән Сусылу», «Алпамша белән Барсынсылу» һәм хайваннар циклына караган әсәрләрне иртәк, башкорт ыруларының халык булып оешу темасын күтәргәннәрен, ягъни «Кузыкүрпәч белән Маянсылу», «Алдар белән Зөһрә» «Җик Мәргән» һ.б. хикәят, язма чыганаклар аша килеп кергән мәхәббәт турындагыларын кыйсса дип атау ягында. Танылган фольклорчы галимә Ф. Нәзершина 2010 елда өч телдә чыккан һәм борынгы башкорт кобайырлары «Акбузат», «Заятүләк белән Сусылу», «Кара юрга» әсәрләрен эченә алган китабының керешендә аларга карата «кобайыр-иртәк» терминын куллана һәм моны түбәндәге сүзләр белән нигезли: «Саф эпос» төшенчәсенә туры килгән әсәрләр белән беррәттән, эпос һәм әкият сыйфатларын берләштергән катнаш формалы жанр төре – кобайыр-иртәк үсеш алган» [Нәҙершина, б. 17]. Әйтелгәннәрдән күренүенчә, эпос жанрының атамасына карата төрле фикерләр бар. Аларны ачыклау – киләчәк эше. Без исә, әлегә эпос белән кобайыр терминнарын синоним буларак кулланырга, башка халыклардагы кебек милли терминыбызны саклап калырга кирәк, дигән фикердәбез.

Кобайыр жанрының борынгылыгын М. Буранголов болай дип билгеләп китә: «Иң әүвәл тән хәрәкәтенә ияреп көй туа. Көйгә лирик характердагы сүзләр кушыла. Лирик җырларга соңрак эпик эчтәлек салына башлый. Шулай кобайыр барлыкка килә. Кобайырларга ияреп тарихи җырлар формалаша» һәм «Кобайырлар бик борынгы замандагы вакыйгаларны сөйли...» [Буранғолов, б. 26–27]. Безнең көннәргәчә

килеп җиткән иң борынгы кобайыр XIV гасырга карый дип раслый галимнәр [Башҡорт энциклопедияһы, б. 461].

Төрки халыкларның эпик әсәрләрендә дә, билгеле булганча, шигъри һәм чәчмә формалар аралашып килгән һәм шушы форма, әллә ни үзгәрмичә, әлегә тикле сакланган. Шундый ук күренеш башкорт халкының эпик мирасында ла күзәтелә. «Урал батыр», «Акбузат», «Заятүләк белән Сусылу», «Кара юрга», «Куңыр буга», «Аксак кола» кебек борынгы сюжетларда шигъри өлешләр проза белән алмашып һәм эпик формада иҗат ителеп, башкорт халык авыз-тел иҗатының гомуми традиция кагыйдәләре чигендә кабатланмас үзенчәлекле төс алалар.

Башкорт кобайырларында гадәттә халык тарихы белән бәйле мөһим вакыйгаларда каһарманлык күрсәткән батырлар турында сүз бара. Шигъри өлештә эпик батырның көрәше тасвирланса, чәчмә өлеш батыр хәрәкәтен эпик вакыйгалар чылбыры белән бәйләүче элемент буларак кабул ителә. Тагы шунысын да билгеләп үтәргә кирәк: шигъри өлеш тыңлаучы тарафыннан һичсүзсез якшырак кабул ителә һәм ул өлешнең күләмле булуы чичәннең әзерлегенә һәм осталыгына бәйле. Тыңлаучыларның мактау сүзләре чичәннәргә репертуарын баету җәһәтеннән дә, башкару манерасы өстендә ныграк эшләүгә дә этәргеч булган. Эпик формалар һәрвакыт бар халыкларда да үскән һәм камилләшкән. Кирәй Мәргән билгеләвенчә, үсешенең югары ноктасында эпос тулысынча шигъри формада була: эпик форма яңа сыйфат ала – героик поэма формасы – кобайыр, һәм бу милли эпосның өлгерүен күрсәтә, импровизаторлык сәнгатенең югары ноктасын билгели [Киреев, с. 50]. Формасының төзеклеге һәм камиллеге белән *кобайырлар* бүген дә тыңлаучыны сокландыра. Кызганычка каршы, башкорт илендәге тарихи сәбәпләр аркасында кобайырны тарихи җыр алмаштыра [Киреев, с. 52]. Феодаллар һәм патша яраннарының кобайырлары белән кешеләрнең йөрәгенә куз (утлы күмер) салучы чичәннәрне эзәрлекләве һәм кысрыклавы кобайыр иҗат ителү процессының да, чичәннәр иҗатының да сүлпәнләнүенә китерә. Көрәш рухы белән сугарылган батырлар турындагы кобайырларга бу иң беренче чиратта кагыла. XVI гасыр азагына кобайыр үзенең элекке әһәмиятен югалта [Киреев, с. 53].

Кобайырлар борынгы җырау һәм чичәннәр тарафыннан чыгарылып, думбра чиртеп, шуның тавышына кушылып көйләп башкару аша сүз осталары тарафыннан отып алынып, буыннан-буынга тапшырыла килеп, халык хәтерендә сакланган. Борынгы башкорт шәҗәрәләре хәтердә сакланcын өчен, оста җыраулар аны кобайырга салып әйтә торган булганнар, ә тиз отып алучы, үткер чичәннәр аны ятлап алганнар. Безнең көннәргә Мөйтән бигә багышланган үсәргән ыруының поэтик шәҗәрәсе генә килеп җиткән [Хөсәйенов, б. 233]. XVII–XVIII гасырлардан башлап, аларны кәгазьгә күчереп, кульязма хәлендә саклаганнар.

Башкорт халкының «эпик чоры», М. Сәгыйтов билгеләп үткәнчә, ыру корылышы җимерелеп, сыйныфлы җәмгыятькә күчә башлаганнан капиталистик мөнәсәбәттәр урнашканга кадәрге дәвер аралыгына

туры килә. Әле безгә буыннан-буынга җыраулар, чичәннәр сөйләве аша килеп җиткән билгеле эпик сюжетлар да шул чорда иҗат ителгән. Тик, үкенечкә каршы, аларны җыю, туплау һәм өйрәнү эшләре бик соң башланган, һәм, нигездә, XX гасыр башына гына тура килә. Шуңа күрә эпик комарткыларның күбесе онытылган һәм югалган [Сәғитов, б. 6].

Бөек Ватан сугышы чорында фронтта да, тылда да язма әдәбият белән беррәттән халык иҗаты әсәрләре дә яңа сулыш ала, нык тарала, үзгәрә, заманга яраклаша. Солдаттар арасында бәет, такмак чыгаручылар күбәя, ә алар телдән телгә күчә, хатлар аша язма формада да тарала. Тылда ла шул хәл күзәтелә. Халык иҗаты әсәрләрендәге патриотик мотивлар яңа тарихи җирлектә тагы да көчәя. С. Галин әйткәнчә, «Ил азатлыгы өчен көрәшкән халык һәрчак үзенең үткән тарихына күз салучан. Мондый чакларда ата-бабаларның героик образы, алардан калган поэтик мирас ярдәмгә килә. Шуңа күрә халкыбызның героик тарихына бәйле китапларның нәкъ менә шушы чорда дөньяга чыгуы да – табигый күренеш» [Галин, 1972, б. 50–51]. Мәсәлән, 1942 елда М. Буранголовтың «Ватан сугышы: Кобайыр», 1943 елда Р. Рәимовның «1812 елгы Ватан сугышында башкорт халкы» исемле күләмле монографиясе, 1944 елда Б. Бикбайның «Ватан сугышы җырлары: җыентык» һ.б. китаплар дөнья күрә. Совет халкы немец-фашист илбасарларына каршы алып барган каты сугыш көннәрендә нәшер ителгән бу басмалар республика халкының патриотик һәм хәрби рухын күтәрүгә зур өлеш кертә. «Бу чорда, һичшиксез, героик һәм патриотик характердагы фольклор әсәрләренә өстенлек бирелә. Яугирләргә дә, халыкка да рух көчен күтәрү, җиңүгә ышанычны ныгыту өчен күтәренке рухтагы әсәрләр кирәк була» [Хөсәйенова, б. 71]. Шушы елларда халык иҗатында халкыбызның тарихына, сугышчан традицияләренә бәйле мотивлар, образлар язма әдәбиятка зур йогынты ясый. Бөек Ватан сугышы елларында героик эпос, кобайыр традицияләре җанлана. Б. Бикбай, Р. Нигъмәти, К. Даян, М. Кәрим кебек әдипләрнең әсәрләре кобайырларга хас мәһабәтлек һәм эпиклык, философик тирәнлек һәм кыскалык белән аерылып тора, шул ук вакытта гаҗәп заманча яңгырый. Бу чорда халык чичәннәре М. Буранголов, С. Исмәгыйлов, Ф. Дәүләтшинның иҗади активлыгы көчәя.

Кобайыр строфикасына һәм үлчәвенә нигезләнеп язучылар совет заманында ла байтак булдылар һәм бүген дә бар.

«Башкорт халык иҗаты» томнарын эшләгәндә «Эпос» китапларының өченчесе кобайырлардан төзелде. Шигыре 7 иҗектән торган, строфалар саны 4 тән 30 га кадәр һәм аннан да күбрәк юлы булган кобайырлар югарыда әйтелгән китапта өч төркемгә бүлеп бирелә:

1) реаль шәхесләр – туган җирен саклаучылар, ыру башлыклары һ.б. каһарманлыклары данланган батырлар турында («Сүкем батыр», «Түлгән батыр», «Көбәк батыр» һ.б.);

2) композицион нигезен мәкальләр, әйтемнәр, йомаклар тәшкил иткән фәлсәфи-дидактик кобайырлар («Бур баекмас», «Тугры сүз», «Әйт, дисәгез, әйтәем» һ.б.);

3) туган җирнең бөеклегенә һәм матурлыгына дан җырлаган, Ватанны саклауга әзерлек чагылган лирик кобайырлар («Ай, Уралым, Уралым», «Уралып яткан Уралда», «Идел-ер» һ.б.). Башкорт фольклор гыйлемендә аларны сюжетсыз кобайырлар дип йөртәләр.

Без исә сюжетлы кобайырларга игътибарны юнәлтик. Югарыда әйтелгәнчә, алар исәбенә «Урал батыр», «Акбузат», «Заятүләк белән Сусылу», «Кара юрга», «Куңыр буга», «Аксак кола» кобайырлары керә. Араларында иң борынгысы – халкыбызның горурлыгы, ата-бабаларыбыздан гасырдан гасырга, буыннан-буынга тапшырылган изге әманат, мәшһүр эпик комарткыбыз – «Урал батыр» кобайыры. Беренче мәртәбә ул 1968 елда гына «Агыйдел» журналында дөнья күрсә, 1972 елда «Башкорт халык иҗаты» сериясендә тиешле аңлатмалар, кереш мәкалә белән аның академик басмасы нәшер ителә. «Урал батыр»ның 1975 елда Мәскәүдә «СССР халыкларының героик эпосы» сериясенең беренче китабында рус телендә, 1977 елда шунда ук «СССР халыклары эпосы» сериясендә башкорт һәм рус телләрендә «Акбузат», «Заятүләк белән Сусылу», «Кара юрга», «Куңыр буга», «Аксак кола» әсәрләре белән бергә кабаттан дөнья күрүе кобайырыбызның бөтен дөнья мәдәнияте күләмендә танылу алуын күрсәтсә, баш мәкаләдә илнең танылган эпос белгече А.А. Петросянның әсәрнең бөеклегенә һәм борынгы шумер эпосы «Гельгамеш» белән сюжет охшашлыгына, уртак мотивларына басым ясавы, эпик комарткыбызның рухи кыйммәтен бик югары күтәрде.

«Урал батыр»ның сюжеты нигезендә борынгы эпос өчен характерлы дөнья яралу, тәүге кешеләр, аларның табигать белән мөнәсәбәте, табигатьнең үлемсезлеге, кешелекне аның явыз дошманнарыннан аралау, изгелекнең явызлыктан өстенлеген раслау кебек идеялар ята. «Урал батыр» кобайырында сурәтләнгән вакыйгалар Урал тавы һәм Агыйдел, Нөгеш, Җаек, Сакмар елгалары буенда, Шүлгән күле тирәсендә бара һәм, күп төрки халыкларның эпосындагы кебек үк, өч буын батырларның язмышы тасвирлана: Йәнбирзе карт белән Йәнбикә карчык, аларның уллары Шүлгән белән Урал һәм оныклары – Җаек, Идел, Нөгеш, Сакмар.

Әсәрнең тәүге өлешендә Йәнбирзе карт белән Йәнбикә карчыкның тормышы аша кешелек тарихының иң борынгы чорын күзаллап була: тирә- ягын су ураткан, кеше аягы басмаган урын, башкорт ыруларын башлап җибәрүче тәүге кешеләр, аларның көнкүреше (сунар итү, арыслан менеп йөрү, чи ит ашау, ут булмау), малайлары туу, үсү, гореф-гадәт, тыюлар барлыкка килү.

Икенче бүлектә икенче буын вәкилләре Шүлгән белән Уралның үлемне эзләп чыгып китеп, төрле вакыйгаларга юлыгуы, Шүлгәннең гел җиңелрәк юл эзләве, тора-бара диюләр ягына күчүе, Уралның исә, бер көч, каршылык алдында да туктап калмыйча, гел алга, максатына таба баруы һәм юлында тик изгелекләр генә эшләве турында бәян ителә. Урал Йәншишмәне таба, аның аз гына калган суын үзе эчмичә, тирә-ягына бөркеп, табигатьне үлемсез ясый.

Кобайырның өченче өлешендә Урал батырның уллары туып, батыр булып үсеп җитүләре һәм аталарының изге эшләрен дәвам итүләре турында сүз бара. Аталары үлгәннән соң, сусызлыктан йончыган халыкка Урал батырның уллары елгалар ералар һәм башкорт иленең төп елгалары Җаек, Идел, Нөгеш, Сакмар дип, аларның исемнәре белән атала. Шулай итеп, «Урал батыр» эпосында борынгы һәм мәңгелек мотивларның иң мөһиме –табигатьнең һәм кешелекнең мәңгелеге өчен көрәш темасы күтәрелгән. Анда шулай ук янә бер зур тема – явызлыкка каршы көрәш урын алган. Гаделлек белән явызлык көрәше борынгы кешеләр җәмгыятендә хөкем сөргән дуалистик карашның эпик иҗатка үтеп керүен күрсәтә. Фольклор эстетикасы буенча, явызлык никадәр көчле күренсә дә, гаделлек җиңә дигән идея үткәрелә.

Башкорт эпос белгече М. Сәгыйтов эпосның борынгылыгына ишарәләүче төп мотивтар рәтенә дөнья яратылуны, таулар, тугайлар барлыкка китерелүне, елгалар еруны, хайваннарны кулга ияләштерүне, кошларны, җәнлекләрне изгеләштереп карауны һ.б. кертә [Сәғитов, б. 59]. «Урал батыр» кобайырында шулай ук борынгы никах формаларының берсе дә чагылыш таба. М. Сәгыйтов билгеләп үткәнчә, Урал батырның «өч хатын алуында борынгы кешелек җәмгыятендә яшәгән полигамия – берничә хатын алу йоласының поэтик чагылышы күренә» [Сәғитов, б. 64]. Төп максаты Йәншишмәне табып, табигатьне һәм кешеләрне үлемсез итү булган Урал батыр өчен хатын алу бер очракта да аңлы, уйланылган адым булып тормый, ул – көтелмәгән очрашулар сөземтәсе һәм никах формаларының ныгып җитмәгәнлеге, вакытлы булуының гәүдәләнеше генә, С. Галин әйткәнчә, «гаилә мәсьәләләре “Урал батыр” кобайырында төп урында тормый, без биредә архаик, әле тәмам формалашып бетмәгән гаилә-никах мөнәсәбәтләренең чаткыларын гына күрәбез» [Галин, 1996, б. 36].

Эпик репертуарда урын алган сюжетлар ниндидер очракта берберсен тулыландырып киләләр. Әйтик, «Акбузат» әсәре «Урал батыр»ның дәвамы кебек кабул ителә. Әсәрләрнең икесендә дә Акбүзат хәрәкәт итә, Урал батырның алмаз кылычы телгә алына. Аларның сюжеты нигезендә дә җәмгыятьнең борынгы дәвере өчен хас сунар табышы өчен көрәш, хатын эзләү, гаилә кору кебек мотивлар урын алган. «Акбузат» кобайырының сюжет фабуласы гади генә булып тоела: Сәүбән исемле егет Шүлгәнкүл буенда сунар иткәндә, алтын үрдәккә атып, аны яралый, кыз үзенең су асты патшасы кызы булуын әйтә, мал вәгъдә итеп, егеттән үзен җибәрүен сорый. Сәүбән «артыңа әйләнеп карама» дигән тыюны бозгач, күлдән чыгып килгән маллар кире чума. Озак вакыт каравыллаганнан соң, Сәүбән кызны тагын очрата, бу юлы аның белән су астына төшә. Күпмедер вакыт яшәгәннән соң, Сәүбән туган илен нык сагына, кызның ярдәме белән иленә кайта. Күрүебезчә, «Акбузат» сюжетының нигезендә кыз артыннан китү, гаилә корырга тырышу мотивы ята. Тик табыш егетнең кулыннан ычкына, гаилә оеша алмый, гаиләнең аерылмас өлөше булган мал образы да юкка чыга, чөнки батыр алдына мөһимрәк бурыч – «мал

коты» булган Акбүзатны кулга төшерү һәм аның ярдәмендә Җир йөзендә гомуми бәхет урнаштыру өчен көрәш тора.

«Заятүләк белән Сусылу», «Кара юрга», «Куңыр буга», «Акбузат» белән «Аксак кола» шулай ук идея-тематик яктан бер-берсенә нык кына охшыйлар. Башкортларда елкы малының су асты дөньясыннан чыгуы һәм кешеләр тарафыннан кулга ияләштерелүе хакында бик күп легендалар яши. Аларда һәм «Акбузат», «Заятүләк белән Сусылу», «Аксак кола» кобайырларында елкы малының Шүлгән, Асылы, Акзират, Мауызлы һ.б. күлләр төбеннән чыгуы хикәяләнә. Риваятьләр буенча, шушы күлләр төбеннән чыккан тычкан (соры) сыртлы кола елкыдан иң яхшы башкорт атлары токымы таралган. Тора-бара кулга ияләштерелгән ат язмышы кешелек тарихы белән аерылгысыз рәвештә бергә үрелеп китә. Ә хайваннарны кулга ияләштерү һәм үрчетү кешелек цивилизациясе тарихында бөек борылыш саналган, борынгы община корылышыннан сыйнфый җәмгыять корылышына күчү дәверен чагылдырган. М. Сәгыйтов билгеләвенчә, елкы, сыер һәм башка киек-хайваннарның кулга ияләшү дәверендә башкортлар арасында «Кара юрга», «Куңыр буга», «Аксак кола» кебек уникаль циклны тәшкил иткән эпик комарткылар туган. Изгелекле хайваннар турындагы мондый үз аллы эпик сюжетларның башка төрки халыклар иҗатында булуы билгеле түгел. Әмма охшаш мотивларны башка төрки-монгол халыклары эпосында табарга мөмкин. Башкорт фольклорында сакланган изге хайваннар хакында аерым сюжетлар бөтен төрки халыклар эпосын, рухи мәдәниятен, мифологиясен өйрәнүче галимнәр өчен әһәмиятле чыганак булып тора [Сәғитов, б. 14].

Фольклор гыйлемендә эпик комарткыларның кайсысы борынгырак икәнен аларда җәмгыять үсешенең кайсы дәвере чагылган булуына карап билгелиләр, ягъни халык тарихындагы мөһим вакыйгаларны чагылдырудагы эзлеклелек принцибына таяналар. Бу очракта иң борынгылар рәтенә табигать «хуҗаларына», һәртөрле мифик көчләргә каршы юнәлдерелгән сюжетлар куелырга тиеш; алга таба борынгы община корылышының җимерелә башлавын чагылдырган, гаилә кору өчен көрәш темасына багышланганнары килә. Урта гасырлар чоры, ягъни феодаль мөнәсәбәтләр урнашу нигезендә иҗтимагый тормышта килеп туган үзгәрешләрне күрсәткән, сыйнфый тигезсезлек, ырулар арасындагы барымта күренешләрен, илне саклау, уртак дошман алдында бердәмлекне, ыруларны эреләтү темаларын күтәргән, ахыр килеп, чит ил баскынчыларына каршы көрәшне чагылдырган эпик әсәрләр. Менә шундый хронологиядә күз алдына китереп буладыр башкорт халкының эпик репертуарын.

Кызганычка каршы, бүгенге көндә архаик эпос өлгеләрен халыкның сөйләм теленнән язып алу мөмкинлеге юк, алар онытылган. Аларның эчтәлеге белән китапларда гына танышып була. Эпик комарткылар яшәүдән туктагач, башкорт чичән мәктәбенең дә эчтәлеге, яшәү рәвеше, функциясе үзгәргән. Башкорт чичән мәктәбе дигәндә, китапта басылган эпосны ятлап сәхнәдән сөйләп ишеттергән балалар, я булмаса шигъри осталыгы булган иҗатчылар күз алдына баса. Урал аръягындагы Си-

бай каласында эшләп килгән «Урал батыр» башкорт чичән мәктәбендә (җитәкчесе – «Традицион халык мәдәнияте» номинациясендә Россия Федерациясенең «Рәсәй күңеле» премиясе лауреаты (2017) А.Г. Гайнуллина) өлкәнрәк яшьтәге кешеләрнең эпос сөйләве билгеле булды, бәлки тора-бара башкорт чичән мәктәбен тергезү мөмкин булыр.

Әлегә бу тема аерым мәкаләләрдә күтәрелгән булса да, аны өйрәнүгә багышланган махсус монография юк, димәк, ул көн тәртибендә тора һәм өйрәнүчесен көтә.

Әдәбият

Башҡорт энциклопедияһы: 7 томда / баш мөхәррире М.Ә. Илһамов. 3 т. Й–Л. Өфө: Башҡ. Энцикл., 2015. 632 б.

Буранғолов М. Сәсән аманаты: Халыҡ ижады һәм ижадсылар тураһында, туй йолалары, боронғо йырҙар һәм легендалар, ҡобайырҙар. Өфө: Башҡортостан «Китап» нәшриәте, 1995. 352 б.

Галин С.Ә. Заман һәм фольклор (әҙәби тәнҡит мәҡәләләре). Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1972. 112 б.

Галин С.Ә. Тарих һәм халыҡ поэзияһы. Өфө: Китап, 1996. 288 б.

Киреев А.Н. Башкирский народный героический эпос. Уфа: Башкнигоиздат, 1970. 304 с.

Кирәй Мәргән. «Урал батыр» менән «Аҡбуҙат» // Башкирский фольклор: 85 лет записи башкирского эпоса «Урал батыр»: сб. статей. / под ред. А.М. Сулейманова и Г.Р. Хусаиновой. Уфа: Гилем, 2000. Вып. 4. Б. 6–24.

Нәҙершина Ф.А. Башҡорт халыҡ ҡобайыр-иртәктәре хаҡында // Башҡорт халыҡ ҡобайыр-иртәктәре – Башкирские народные эпические сказания – Bashkir Folk Epic Stories / авт.-төҙ. Фәнүзә Нәҙершина. Өфө: Китап, 2010. Б. 5–17.

Рәжәпов Р.Ф. Башҡорт эпик ҡомартҡыларының мифологик нигеҙҙәре. Өфө: Ғилем, 2006. 182 б.

Сәғитов М.М. Боронғо башҡорт ҡобайырҙары. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1987. 224 б.

Хөсәйенов Ғ.Б. Мөйтән бей һәм ҡобайыр хаҡында // Башкироведение: Сборник статей 75-летию со дня рождения академика АН РБ Г.Б. Хусаинова. Уфа: Гилем, 2004. С. 232–234.

Хөсәйенова Г.Р. Бөйөк Ватан һуғышы темаһының башҡорт фольклорында сағылышы // Проблемы востоковедения, 2020. № 2. Б. 70–76.

Өмөтбаев Мөхәмәтсәлим. Йәдкәр. Шиғырҙар, публицистик яҙмалар, тәржемәләр, халыҡ ижады өлгөләре, тарихи-этнографик яҙмалар. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1984. 288 б.

Тикшеренү эше Россия фән фондының 22-28-00940 номерлы гранты ярдәмендә тормышка ашырылды, https://rscf.ru/project/22-28-00940/

Исследование выполнено за счет гранта Российского научного фонда № 22-28-00940, https://rscf.ru/project/22-28-00940/

Хөсәенова Гөлнур Равил кызы,
филология фәннәре докторы, Россия фәннәр академиясе Уфа тикшеренү үзәге Тарих, тел һәм әдәбият институтының фольклористика бүлеге мөдире

Шарапова Илсөяр Рамзис кызы,
фәлсәфә фәннәре кандидаты, Россия фәннәр академиясе Уфа тикшеренү үзәге Тарих, тел һәм әдәбият институтының Башкортстан тарихы һәм мәдәният тарихы бүлеге фәнни хезмәткәре